

Ο εκδημοκρατισμός της εκπαίδευσης*

Μαρία Καϊλα,**
Έλενα Θεοδωροπούλου-Καλογήρου***

Περίληψη

Η εξέλιξη των εκπαιδευτικών πραγμάτων συνιστά ένα θέμα που σχετίζεται, όλο και περισσότερο, με τα εθνικά και κοινωνικά κινήματα. Κατά συνέπεια, η εκπαίδευση που επικεντρώνεται στη δημοκρατία θα μπορεί να σημαίνει στο μέλλον, μια εκπαίδευση που συνδέεται με την ελευθερία του πνεύματος, της γνώσης, δηλαδή, με το «παιχνίδι των ιδεών» κατά την εκπαιδευτική πρακτική, ένα παιχνίδι απαλλαγμένο από το μεσαιωνικό θάρος μιας γνώσης δυσκίνητης και πειθαναγκαστικής (η οποία παρεμποδίζει την ανάπτυξη της δημοκρατίας).

1. Θεωρία και πράξη: Η αρχαιοελληνική σκευή

α. Όροι του προβλήματος

Η ελληνική εκδοχή της έννοιας της δημοκρατίας παρουσιάζεται ούτως ή άλλως, ως ένας κόμβος συμπαραδηλώσεων και πολλαπλών νοημάτων: σήμερα, δεν είναι εύκολο να απομονώσουμε τα ποικίλα στοιχεία που συνιστούν αυτήν την έννοια· θα πρέπει,

---

* Το κείμενο αυτό στηρίζεται σε ανακοίνωση που παρουσιάστηκε σε Διεθνές Συνέδριο, με αντικείμενο «Education for Democracy in a multicultural society», που οργανώθηκε από το *Adam Institute for Democracy and Peace*, στην Ιερουσαλήμ (6-10 Ιουλίου 1993).

** Επίκουρος καθηγήτρια στο Πανεπιστήμιο του Αιγαίου.

*** Κάτοχος D.E.A. στη Φιλοσοφία.

γι' αυτό το λόγο, να διατρέξουμε ξανά μια ολόκληρη ιστορία ιδεών. Άλλωστε, από την άλλη μεριά, οι σύγχρονες κοινωνίες, επενδύουν «μαζικά» στο δημοκρατικό ιδεώδες (βλ. τις αρετές της ισότητας, της λαϊκής κυριαρχίας, το δικαίωμα και την ελευθερία έκφρασης). Δεν είναι πάντα ευνόητο ότι υπάρχει μια σαφής και κοινή συνείδηση όσον αφορά τις αποχρώσεις και τις πολύτροπες όψεις της· ούτε καν ανάμεσα στους ίδιους τους θεωρητικούς. Η πολλαπλότητα των κωδίκων, ο ανεξέλεγκτος πολλαπλασιασμός των σημείων, η πολύπλοκη συμβολική των κοινωνικών σχέσεων και η πολυφωνία των ιδεών, σκιάζουν τη δημοκρατική διαδικασία, αντί να την καθιστούν ολοένα και πιο σαφή. Στην πραγματικότητα, οι θεωρητικοί την θέτουν σε αμφιβολία – η έννοια ανοίγεται στους κινδύνους μιας διαφεύγουσας υλικής πραγματικότητας (δεν είναι άλλωστε αυτός ο κίνδυνος και η πρόκληση για κάθε έννοια;): πιθανόν, αυτή η προβληματική της σύγκρουσης φέρνει στο φως (ρητώς ή υπονοουμένως) ένα διακύβευμα (όπως, παραδείγματος χάρη, η ίδια η δημοκρατία που βασίζεται πάνω στη σύγκρουση και στοχεύει στη συμφωνία), το οποίο φέρνει μέσα του την αποτυχία. Η νέα πρόκληση: να έρθουμε αντιμέτωποι, απαλλαγμένοι από κάθε ψευδαίσθηση, με αυτήν την ενδιάθετη και συχνά καλυμμένη αποτυχία (κίνδυνος αποτυχίας).

Η δημοκρατία δεν είναι ένα *a priori*, ένα δεδομένο, μια προφάνεια, μια φυσική κατάσταση των πραγμάτων. Εξού και η μέγιστη σημασία της αγωγής (ή των επιλογών των εκπαιδευτικών συστημάτων), κυρίως μέσα στις αιμάσσουσες κοινωνίες των καιρών μας, τις παραδομένες στους ποικίλους ρατσισμούς που, παράδοξως, υπο-τείνουν τις δημοκρατικές διακηρύξεις.

Άλλωστε, είναι εξίσου δύσκολο να απομονώσουμε αυτό που συνιστά τη δημοκρατικότητα (θα χρησιμοποιούσαμε τον όρο ουσία της δημοκρατίας· θα έπρεπε, ωστόσο, σε μια τέτοια χρήση, να παραθέταμε και μία σειρά από διευκρινήσεις και περιορισμούς): αυτό το στοιχείο, δηλαδή, που στοιχειώνει ως παντοδύναμο και αρχέγονο δεδομένο τους πολιτικούς λόγους –σήμερα, φαίνεται, δεν κατασκευάζουμε– δημιουργούμε πλέον δημοκρατίες. Η απώλεια του *ex nihilo*, σε αυτή την περίπτωση, αμβλύνει και αλλοιώνει τους στόχους και την δυναμική τους: οι θεσμοί υπάρχουν – έχουν παγιωθεί· φαίνεται, λοιπόν, ότι η απλή αποκατάστασή τους έχει την ισχύ εγκαθίδρυσης δημοκρατίας. Ελπίζουμε εις βάρος μιας πολυχρησιμοποιημένης ουτοπίας, καταβροχθίζουμε τις σάρκες ενός σώματος ήδη, σχεδόν ή οιονεί νεκρού. Πρόκειται για ένα είδος αυτοφαγίας, όπως αυτοφάγος είναι ο δυ-

τικός πολιτισμός, θεμελιωμένος σ' έναν ορθολογισμό, που κανένας διαφωτισμός δεν μπόρεσε να προστατεύσει από την απειλή του μηδενισμού. Να απομονώσει τη δημοκρατική «ουσία», σημαίνει, στην πραγματικότητα, να απωλέσει τη δημοκρατία ως τέτοια¹.

Στην πραγματικότητα, ακόμα και για μας, νεοέλληνες και θεωρητικούς, δεν είναι πλέον δυνατό η δημοκρατία να θεωρηθεί ως έννοια καθαρή, αποκομμένη, δηλαδή, από το υποκείμενο ιδεολογικό σύστημα που την περιχαράκωνει κάθε φορά. Στην εποχή της πόλης-κράτους των Αθηνών, η δημοκρατία είναι σύστοιχη με την ίδια την ιστορία της ελληνικής πόλης. Η αθηναϊκή δημοκρατία, ιδιόμορφο παράγωγο συγκρούσεων, πολέμων και σκληρών ιδεολογικών αναμετρήσεων, ορίζει ένα είδος ευδαιμονίας (που σφυρηλατήθηκε άλλωστε και μέσα από τα ίδια τα λογοτεχνικά έργα – τραγωδίες-κωμωδίες), ενώ, κατά κύριο λόγο, η φιλοσοφική σκέψη, της δίνει μορφή, προοπτική, της εγγυάται το δεσμό με μια παράδοση. Σήμερα, τι απομένει από αυτήν την αλληλεξάρτηση και την παρεμβατική ισχύ των πολιτισμικών παραμέτρων; Σήμερα, ωστόσο, είναι που μιλάμε περισσότερο για δημοκρατική κληρονομιά μεταλαμπαδευμένη από τον ελληνισμό προς την ανθρωπότητα (τα μεγέθη είναι χαρακτηριστικά μεγάλα). Είναι τώρα, κυρίως, που τα σύγχρονα, δημοκρατικά αποκαλούμενα καθεστώτα οικοδομούνται πάνω σε αυτό το παλιό απόκτημα (ένα είδος προ-κατανόησης που χρησιμεύει ως άλλοθι) το οποίο έχει ήδη αρχίσει να αποκαλύπτει την αληθινή του φύση: μια υπεκ-καταφυγή, μια μεταμφίεση, ένα φάντασμα (και μια fiction), μια αφορμή να εφευρεθούν θεωρίες, στρατηγικές, επιχειρηματολογίες, αντιθέσεις, λίβελλοι, μανιφέστα, να προετοιμαστούν οι ποικίλες επαναστατικές τάσεις. Εκ νέου, λοιπόν, τίθεται σε λειτουργία η μηχανή της κόλασης – το καθαρτήριο των ιδεών μισανόγει τις πόρτες του. Η ενσάρκωση και η αποσάρκωση της ιδέας είναι κατουσίαν μια πανουργία κάθε πολιτικής που εκτρέφει λαϊκά κινήματα, κατά την έννοια της πανουργίας στην εγγεληνική ιστορία.

Μέσα σε αυτά τα συμπραζόμενα, ποια είναι τελικά η συμβολή της παιδείας στην ανάπτυξη της δημοκρατικής ζωής, στους στόχους και στις στρατηγικές της; Ποιές είναι οι αντιστάσεις της; Ποιά είναι η οξυδέρκεια και το βεληνεκές της; Μέσα στο χώρο των εκπαιδευτικών τεκταινομένων, η δημοκρατία παραμένει μια οрукτή ιδέα, μια ψευδοουτοπία, ένας μύθος που φθείρεται, μια σαγηνευτική θεωρία (ή μια ρητορεία περί σαγήνης), μια μήτρα για την κατασκευή ιδεολογημάτων, μια μέθοδος ανακύκλωσης

των ιδεών, ένας αναγεννώμενος τύπος επιχειρήματος, ένα θέαμα-αναπαράσταση (κι εδώ, η αναπαράσταση νοείται στην ντερριντιανή της εκδοχή: ισοδυναμεί μ' ένα άλλοθι), ένα «show-business». Το εκπαιδευτικό σύστημα της σύγχρονης Ελλάδας αναπαράγει αυτήν την κίβδηλη ιδέα-εξουσία: πρέπει να εμφυτευθεί στους νέους αυτή η ιδέα που αυτοκαταναλώνεται ασυλλόγιστα με σκοπό να επιβιώσει (ακριβώς ως αιώνια πηγή) και να μεταβιβαστεί από κληρονόμους σε κληρονόμους μιας παράδοσης που νομιμοποιείται την ύπαρξή της. Το φανταστικό, άλλωστε, αποτελεί ένα από τα πολυτιμότερα εργαλεία του πολιτικού παιχνιδιού.

Η δημοκρατία μπορεί, λοιπόν, να στοιχειοθετήσει μια γενίκευση, μια επικίνδυνη αφαίρεση. Είμαστε ίσως μάρτυρες της πιο ωμής, αν και έμμεσης απέκδυσης από το όραμα που έθρεψε το πολιτικό μας ασυνείδητο και στήριξε την πολιτική μας συνείδηση. Η πνευματική ιστορία μπορεί να αποτελέσει τη μαρτυρία: η δημοκρατία ως έννοια είναι ένα έξοχο θέμα για τη σύσταση θεωριών και τη συγκρότηση φιλοσοφημάτων. Το πνεύμα είναι πάντα ελεύθερο να πραγματοποιεί τις κατακτήσεις του και να γεννά τα φαντάσματά του· μπορούμε εσείς να επιχειρηματολογούμε πάνω στην ανθρώπινη φύση ή στη συνοίκηση των ανθρώπων. Η δημοκρατία ως πραγματικότητα, αποκαλύπτει στο σκληρότερο φως το θεωρητικό δον-κιχωτισμό, τις αναρίθμητες επιπλοκές, τις καθημερινές αποτυχίες. Πρόκειται, οπωσδήποτε για μια πολυχρησιμοποιημένη διαπίστωση: την απόσταση ανάμεσα στη θεωρία και την πράξη. Για μας, πάντως, συνιστά ένα κρίσιμο παράδειγμα της ουσιώδους δυσκολίας να ιστορικοποιηθεί η ιδέα, και επαναλαμβάνει την παλαιά αντιπαράθεση σχετικά με τη φύση, την ανθρώπινη ουσία, καθώς και σχετικά με τη διαφορά ανάμεσα στις προδιαθέσεις, τις τάσεις, τις προθέσεις και στο αποτέλεσμα, στην τελική έκθεση. Με παιδαγωγικούς όρους, ανάμεσα στο έδαφος (κατάλληλο να δεχτεί το σπόρο) και στο σπαρμένο, καλλιεργημένο έδαφος το οποίο θα είναι ικανό να παράγει, εάν, φυσικά, δεχτούμε την θεωρητική προϋπόθεση ενός υπόβαθρου, που είναι πάντα το ίδιο, έτοιμο να διαφοροποιηθεί ανάλογα με τις επεμβάσεις που επιχειρούνται πάνω σε αυτό.

2. Η ιστορία μιας πόλης: δουλεία και παιδεία

Όπως και νάχει, η πραγματικότητα της δημοκρατίας είναι πολυδιάστατη, στο μέτρο που, κατά κανόνα, συγκροτείται κυρίως ως προϊόν συγκρούσεων (πράγμα που γίνεται ήδη σαφές στην περίπτωση της ιστορίας των Αθηνών): είτε αναφερόμαστε σ' αυτήν την ίδια την πορεία της πόλης προς την παρακμή, είτε διακρίνουμε τις ομοιότητες με σύγχρονες εξελίξεις «μόνο μια σαφής συνείδηση των διαφορών μπορεί, στην πραγματικότητα, να δώσει αξία στις θεμελιώδεις ομοιότητες»². Ισονομία, ισηγορία, (εκκλησία του δήμου), ελευθερία, πολιτική τέχνη, σωφροσύνη, μέτρο (προτάσεις για μείξη των αντιθέτων, παραγωγή μεικτών μορφών και τήρηση της αρχής της αναλογίας), νόμος, φύση, ρητορική, πειθώ, αρετή, νους, διάλογος, ύβρις, κόρος: ένα πρόχειρο δείγμα των εννοιών που συγκροτούν την ευρύτερη και σύνθετη έννοια της δημοκρατίας (που μέσα, λοιπόν, από οποιαδήποτε απόπειρα ορισμού της, τείνει να παραμένει χαίνουσα, ατελής και μετέωρη ως ένα δοκιμαστικό αξίωμα).

α. Δουλεία

Κατά μια ανάγνωση, δύο μείζονες πραγματικότητες συμπυκνώνουν κι αναπτύσσουν τις παραπάνω έννοιες: η δουλεία και η παιδεία, κατανομή κατανοητή ακόμα και σήμερα: ένας πολιτισμός, ουμανιστικός στις προδιαγραφές του, που οικοδομείται πάνω σε ποικίλες δουλείες και καταπιέσεις και μια παιδεία-φίλτρο ως πιστή του αναπαράσταση και παραμορφωτικός του συγχρόνως καθρέφτης, σφυρηλατούν εκ των έσω τη δημοκρατική μας εμπειρία. Ειρωνικά, ίσως, θα παραθέταμε: «(...) Πριν από το ξεκίνημα της πραγματικής ιστορίας, έχουμε, από τη μία, τη μουντή κατάσταση της αθωότητας, που στερείται ενδιαφέροντος και από την άλλη, το τυπικό κουράγιο του αγώνα για αναγνώριση και για εκδίκηση»³. «Ο φόβος του αφέντη είναι η απαρχή της σοφίας»⁴. Ποια θα ήταν στην περίπτωσή μας αυτή η σοφία (ως φόβος του αφέντη), ποια θα ήταν η αναγκαία ιστορική πράξη που θα παρέμβαλε την παιδεία στην άπειρη παραγωγή ομοιωμάτων;

Ο δούλος έχτισε την αθηναϊκή δημοκρατία, εζύμωσε τη σάρκα των ιδεών – υπήρξε το μεγάλο παράδοξο. Όπως και νάχει, η υποταγή, η κατωτερότητα, η ανισότητα, η βία, η περιφρόνηση ελλο-

χεύουν μέσα σε κάθε ισχυρισμό περί δημοκρατίας (προκειμένου η δημοκρατία να κατακτήσει το νόημά της, πρέπει, προφανώς, να μεσολαθήσουν ως διεκπεραιωτές της, εκείνοι που είναι «λιγότερο ίσοι»). Ο στόχος, άξιος μιας μακράς ανθρωπιστικής παράδοσης, θα είναι να τους αποδοθεί το δικαίωμα της ισότητας: συνεπάγεται, βέβαια, ότι η δημοκρατία θα έχει αποβεί καθολική, έτσι ώστε ο καταπιεζόμενος, αυτός που έχει άμεσα ή έμμεσα τεθεί σε αδράνεια εξαιτίας μιας έλλειψης (σε οποιοδήποτε επίπεδο), να ψηφίσει εν συνειδήσει. Διότι, αυτό που παραμένει πάντα και κατ' ουσίαν ευάλωτο είναι η συνείδηση (άσκησης του δικαιώματος). (Ύπουλα το *cogito*, μοιάζει να επαναναδύεται μέσα από ένα ασυνείδητο που αιμάσσει: η παλαιά φιλοσοφική και επιστημονική ανάγκη της γνώσης και της κατανόησης διασπείρεται ως πολύτοπη ανάγκη συνείδησης, αλλά οι ατραποί και οι τρόποι συγχέονται, αλληλοεπικαλύπτονται). Αυτοί που ψηφίζουν είναι, θεωρητικά, ακριβώς αυτοί που «μπορούν» να ψηφίσουν: καθήκον μιας δημοκρατικής κοινωνίας είναι να τους εξασφαλίζει αυτό το δικαίωμα ή αυτή τη δυνατότητα, ή να παρέχει σε όσο το δυνατόν περισσότερους, σε όσο το δυνατόν περισσότερες περιπτώσεις, την εξουσία να εκπληρώνουν το δικαίωμα ως καθήκον. Το δημοκρατικό όνειρο λειτουργεί συνήθως ως αμερικανικό όνειρο: πρόσχημα και άλλοθι, οι δυσμενείς συνθήκες. Η «μειοψηφία» όσων δεν «μπορούν» να ψηφίσουν, μπορεί να αποτελεί έτσι το θεμέλιο της ουτοπίας για δημοκρατική ισότητα.

β. Η παιδεία

Η παιδεία προϋποθέτει την άσκηση της δημοκρατίας (η πρόταση, θεβαίως, ισχύει και αντίστροφα). Πρέπει να καταργηθεί η άγνοια, να καλλιεργηθεί και να εκλεπτυνθεί το όργανο της κρίσης. Ιδού η εκπαιδευτική πανουργία: εάν η πλειοψηφία, κατά τα άλλα, σιωπηρή, μπορεί, επιτέλους, να κρίνει, ποια θα είναι, τότε, η τύχη της κυβερνώσας μειοψηφίας (μειοψηφία, πάντως, εκλεγμένη); Και πώς η δημοκρατία δεν θα γινόταν μια αναρχία; Ο προβληματισμός είναι επίπονος: πολιτική φιλοσοφία, φιλοσοφία της παιδείας, κοινωνιολογία, ψυχολογία έχουν πολλά να πουν: και λοιπόν;

Θα παραθέταμε (ειρωνικά ακόμα): «Η μεγάλη υπόθεση είναι τώρα για μας να καταστρέψουμε τη θεωρία και αυτό δεν κατορθώνεται με το να ευχόμαστε τη σιωπή. Αντίθετα: η σιωπή βαδίζει πλάι-πλάι με το τρόμο της θεωρίας, είναι συνένοχος και εγγυητής του (...) να μιλάς παρόλα αυτά και ο λόγος σου να είναι όχι

ένας σαρκασμός, μια γελοιοποίηση της θεωρίας, αλλά η παρωδία της»⁵.

Η τυραννία επωάζεται στα σπλάχνα της δημοκρατίας, αν και το να είσαι δημοκρατικός δεν σημαίνει καθόλου να είσαι παθητικός ή ταπεινός έναντι της εξουσίας. Η θεματική της αρετής, άλλωστε, ανάγεται στην προβληματική της δημοκρατίας κι εδώ ακριβώς μπορούμε να επανεξετάσουμε το ρόλο της εκπαίδευσης· σύμφωνα με την αρχαία ελληνική ηθική, η αρετή συνιστά ακριβώς την ανωτερότητα (και συνίσταται από αυτήν) του πολίτη ο οποίος είναι άξιος να συμμετέχει ενεργά σ' ένα τέτοιο δημοκρατικό καθεστώς που θα απαρτίζεται από «διακεκριμένα» ανθρώπινα όντα. Η ερώτηση και το πρόβλημα, ωστόσο, επανέρχονται: τι πρέπει να κάνουμε τότε με τη λαϊκή μάζα; Πώς ορίζεται αυτή η μάζα;⁶ Ενδιάθετη ή επίκτητη, αυτή η αρετή αποτελεί κυρίως ένα εμπόδιο, ένα διαχωριστικό μέσο, μία πράξη διαφοροποίησης ανάμεσα σ' εκείνους που τη διαθέτουν (καλοί) και τους αδαείς (κακοί). (Η απόσταση είναι άραγε μεγάλη ανάμεσα στην αθηναϊκή δημοκρατική πρακτική και την πεποίθηση των Σπαρτιατών ότι οι ανάπηροι πρέπει να εξοντώνονται μόλις γεννηθούν);

Υπήρχε, λοιπόν, δημοκρατία εν μέσω δουλείας (οι δούλοι όντας πάντως, αυτοί που ενεργούσαν, που παρήγαγαν –βλ. *Αριστοτέλη, Πολιτικά*, III, 4, I 1255a, *Ηθικά Νικομάχεια*, III, 14– δίπλα σε αντιλήψεις και συνθήκες διάκρισης και αυθαιρεσίας, σχετικές με την ανωτερότητα της αθηναϊκής φυλής – βλ. τη θεματική του βαρβάρου, όπως αναπτύχθηκε μετά τους μηδικούς πολέμους).

3. Φύσις και νόμος: Πειθώς και εξουσία

Εάν μπορούσε κανείς να εντοπίσει τη ρίζα της δημοκρατικής ιδέας, θα ήταν πάντα γοητευτικό να επαναλαμβάνει τη διαδρομή από τις ιωνικές κοσμογονίες μέχρι το Rousseau, έτσι ώστε να ανακαλύπτει πίσω από κάθε αντίληψη κοινωνικο-πολιτική μια θρησκευτική ή μεταφυσική σκέψη, η οποία προσπαθεί να ορίσει την πρώτη αρχή που κυβερνά το σύμπαν και την ανθρώπινη φύση. Προϊόν μιας τέτοιας σκέψης θα είναι κάθε πολιτική οργάνωση, που μεταφράζει ακριβώς σε όρους κοινωνικής πραγματικότητας πεποιθήσεις θρησκευτικής τάξης. Θα δεχόμασταν ευχαρίστως, ότι μήτρα πολλών διαφορετικών αντιλήψεων υπήρξε η θεμελιώδης αντίθεση ανάμεσα στον Πλάτωνα και τους Σοφιστές: ο

νόμος είναι προϊόν σύμβασης ή είναι πρωταρχικός, θεϊκά καθορισμένος και εγκαθιδρυμένος; (Η ίδια ερώτηση αφορά, επίσης, τις ονοματουργίες: το όνομα, ο προσδιορισμός ανήκει, από την αρχή, στη φύση του ονομαζόμενου πράγματος ή προσδιορίζει το πράγμα εκ των υστέρων, βάσει αυθαίρετης σύμβασης); Έτσι, η αντίθεση ανάμεσα στη φύση (που αναπαριστά την αιώνια τάξη πραγμάτων) και το νόμο, θα ορίσει και την επιχειρηματολογία υπέρ ή κατά της δημοκρατίας, ως εγκαθίδρυσης της πρωταρχικής ισότητας των ανθρώπων. Στο εξής, η αξία των νόμων θα είναι το αποτέλεσμα της άσκησης πειθούς (εις βάρος-εις όφελος) του λαού όταν αποφασίζει για την «ίδια» του την τύχη. Ωστόσο, ποιος είναι εδώ ο ρόλος της ρητορικής και των ρητόρων, των δεινών ομιλητών ως προς την επίτευξη μιας τέτοιας πανούργας πειθούς; Εάν η ρητορική τέχνη μπορεί να πείθει, ακόμα και για το κακό, εάν ο λαός είναι το θύμα μιας τέτοιας τέχνης, πώς θα μπορούσαμε να εγγυηθούμε την ενότητα του ανθρώπινου γένους (όραμα της δημοκρατικής ηθικής);

Η παραπάνω αντίθεση συνιστά, οπωσδήποτε, έναν αριστοτέλειο τόπο: η όποια διαπραγματεύσή της οδηγεί σε αντίφαση· ο επαμφοτερισμός, εδώ, είναι θεμελιώδης και ουσιαστικός. Οι πραγματικές περιστάσεις πολλαπλασιάζουν τις δυσαναλογίες, τις ανισότητες – και ωστόσο, η αντίθεση είναι άλυτη, την ίδια στιγμή που η δημοκρατία οικοδομείται και ενισχύεται μέσα από συγκρούσεις που την αρνούνται: η επιχειρηματολογία έχει δύο κόψεις, όπως ένας δισσός λόγος-διπλό επιχείρημα (σύμφωνα με το μοντέλο του Πρωταγόρα και μέσα σε μια παράδοση κατεξοχή σοφιστική, υπάρχουν δύο αντίθετες όψεις για μια και μόνη περίπτωση).

4. Ο λαός: Προεκτάσεις και αποστάσεις

Η εκπαίδευση μπορεί να παρεμβληθεί ανάμεσα στο πάθος, στο λαό και στο δημοκρατικό ιδεώδες. Η αναφορά στη συνεχή εξάσκηση, στην επίμονη και κουραστική προσπάθεια, είναι ένας υπαινιγμός παιδευτικής τάξης για την κατάκτηση της αναγκαίας αρετής (με όσους χαρακτήρες αυτή συμπεριλαμβάνει) για όποιον διακρίνεται. Η αγωγή μπορεί να υπόσχεται την κατάκτηση της αρετής ως μέτρου και να προσδώσει έτσι αυτήν την ιδιαίτερη ποιότητα μέσα από την οποία προσδοκάται η «μεταμόρφωση» της ελλειπτικής ανθρώπινης φύσης. Μοιάζει να μην είναι εκ φύ-

σεως σε θέση ο άνθρωπος να υποστηρίξει τη δημοκρατία που ο ίδιος εφηύρε και οργάνωσε ως ον φυσικό (η ανθρώπινη κατάσταση είναι φύσει κτηνώδης και χαστική – ο νόμος εισάγει έτσι το αίσθημα της δικαιοσύνης ως προϊόν παιδείας, *Ευριπίδη, Ικέτιδες*, 931-935). Πρέπει ο λαός να κρατηθεί σε εγρήγορση – οι λόγοι του Δημοσθένη και του Ισοκράτη υπογραμμίζουν ήδη τον ακραίο και παράλογο χαρακτήρα των λαϊκών κινήματων (πρβλ. το παράδειγμα του Περικλή, αρχηγού του κράτους και παιδαγωγού του λαού: ως τέτοιος, προσανατολίζει αδιάλειπτα το λαό προς δημοκρατικούς στόχους, τον χαλιναγωγεί και τον συγκρατεί μέσα στα όρια της δημοκρατίας). Η παιδεία θα δώσει στη δημοκρατία το μέτρο, το σωστό νόημα. Ο κοινός νους δεν είναι πλέον κάτι προφανές για τις πολιτικές και πνευματικές συγκρούσεις που ορίζουν τη δημοκρατία κατά τον 4ο αιώνα π.Χ. Όπως και νάχει, η εξουσία, ειρωνεύεται κάθε ισότητα· θα έπρεπε, λοιπόν, να εξασφαλιστεί μια κατανομή που θα λαμβάνει υπόψη της την αξία – η δημοκρατική υπερβολή συνίσταται, ακριβώς, στην κατάπνιξη της διαφοράς (ως σημείο επιδεξιότητας).

α. Σημείωση: Η δικαιοσύνη ως παγίδα

Ωστόσο, είναι ακόμα μια δημοκρατική αρχή, μια αρχή δικαιοσύνης, εκείνη που συγκροτεί την αναλογία και τη διαφορά (πρβλ. την αναλογική πλατωνική ισότητα, *Νόμοι*, 757 β-γ). Μ' αυτόν τον τρόπο, τον 4ο αιώνα, οι Αθηναίοι θα διαπιστώσουν την αναγκαιότητα μιας αναμόρφωσης του δημοκρατικού καθεστώτος, με σκοπό να διαμορφώσουν αυτούς που θα είναι οι καλύτεροι, να μετριάσουν τις υπερβολές μιας δημοκρατίας που πρεσβεύει τυφλά την ισότητα, την ίδια στιγμή που μοιάζει ουσιωδώς αντι-ουμανιστική (δουλεία και πληθώρα δημοκρατικού λόγου-ιμπεριαλισμός και πνευματικά αγωνίσματα-μύθος και ιστορία-δωδεκάθεο και φιλοσοφία).

Η αξία αναδύεται μέσα από την ευγενή άμιλλα – οι μορφές της θα οριστούν από ένα εκπαιδευτικό πρόγραμμα που θα επιτρέψει στη δημοκρατία να ελέγξει τα πάθη της και να υπολογίσει, να οργανώσει εκ των προτέρων το μέλλον της· η τύχη, που συστοιχείται με τη λαϊκή τύφλωση είναι ξένη προς τους στόχους μιας παιδείας η οποία ασπαίρει προς την καθολικότητα.

Στην κορύφωση της δημοκρατίας οι στρατηγικές ουδετεροποιούνται γρήγορα-όλα είναι προσωρινά, στην κόψη της ισορροπίας και του νοήματος. Χρειάζεται η παρέμβαση των καλών αγαθών, αυτών που μπορούν να είναι πραγματικά πρόσωπα.

(Θα έπρεπε να σημειώσουμε εδώ τη σημαίνουσα σχέση ανάμεσα στην παιδεία και τον ελεύθερο χρόνο – ο λαός, πλήθος ασταθές, ά/παρά-λόγο «δεν έχει το χρόνο» να μνηθεί στο λόγο).

5. Η διαφορά ως μοχλός και εμπόδιο

Ο διάλογος λοιπόν, που θεμελιώνει τη δημοκρατική ιδεολογία, είναι ήδη, *a priori*, διαστρεβλωμένος, παραχαραγμένος· πρόκειται για ένα ψευδο-διάλογο με την ιδέα ενός λαού αποσαρκωμένου (ιδεατού και ιδεοποιημένου) που, κάθε φορά που παίρνει σάρκα και οστά, μοιάζει να θέλει να καταστρέψει το διάλογο, την ανταλλαγή των επιχειρημάτων κι αυτό ασκώντας, ακριβώς, τα δημοκρατικά του δικαιώματα, πραγματώνοντας, δηλαδή, την ίδια τη δημοκρατία.

Ωστόσο, το όλο σύστημα (πολιτικά καθεστώτα, φιλοσοφικά συστήματα, τραγωδία) στοχεύει αδιάλειπτα στην καθολικότητα, στην ενότητα· η ιστορία των Αθηνών διαβάζεται ως μια περιπέτεια «πνευματική, συνεχής και συνεκτική»⁷. Η ιστορία μας δείχνει πως «τόσο καλύτερα σκεφτόμαστε, υπερασπιζόμαστε, χτυπάμε τη δημοκρατία, όσο περισσότερο αυτή γίνεται το διακύβευμα ζωηρών αγώνων»⁸.

[Τρία σημεία μπορούν, αίφνης, να δείξουν την ποιότητα αυτού του επι-εγχειρήματος:

– η αριστοτέλεια πολιτεία που προωθεί την αρχή του μικτού (*Πολιτικά*, IV, 1293b)

– ο πλατωνικός Βασιλιάς-Φιλόσοφος (*Πολιτικά*, IV, 473)

– το καθεστώς του ελάχιστου κακού, η αναγκαιότητα ενός μικτού καθεστώτος (που συνδυάζει τα ποικίλα στοιχεία, κατά παρόμοιο τρόπο με την ιατρική που προτείνει το συνδυασμό ποικίλων ιδιοτήτων – *Ιπποκράτους*, *Ιατρ. Αρχ.*, 14).

Όπως και νάχει, πρέπει να τίθεται αδιάλειπτα και ανυποχώρητα η λαϊκή κυριαρχία (*Αριστοτέλη Πολιτικός*, III)].

Την ίδια στιγμή, φαίνεται ότι πρέπει, ασταμάτητα να επανευρίσκουμε, να επανεξερευνούμε τις δυνατότητες του λόγου ως «φαρμάκου»⁹ κατά του παράλογου πάθους ενός λαού που αδυνατεί να είναι λογικός. Ο λαός, από συνήθεια, αφήνεται να πειστεί, από εκείνους που κολακεύουν τις επιθυμίες του: ο κατακτητικός, πειστήριος λόγος δεν είναι παρά λόγος αντι-δημοκρατικός, μια πανουργία-παγίδα εναντίον του λαού που τον υφίσταται τυφλά.

Εξάλλου, υπάρχει αυτό το φαινόμενο, υψηλής αντίφασης, αυτή η αναπαράσταση μιας δημοκρατίας που κατατρώγεται από την ίδια της την ασάφεια, έναν συστατικό επαμφοτερισμό: ο εξοστρακισμός-αντι-πανουργία, εκδίκηση, άγνοια ή λογική που έχει οδηγηθεί στα άκρα της· ο κύκλος είναι φαύλος, η δημοκρατία είναι σαφώς ένας αριστοτέλειος τόπος.

Η δημαγωγία και η τυραννία είναι μειονεκτήματα ενδιάθετα στη φύση της δημοκρατίας – ειρωνεία που χτυπά κάθε θεωρία η οποία επεξεργάζεται την καθολικότητα και τον ουμανισμό. Η παιδεία θα προετοιμάσει αυτούς τους άριστους ομιλητές, τους γοητευτές, τους κόλακες του λαού, εκείνους που θα ανα-αποδείξουν το δημοκρατικό επιχείρημα. Αυτό το παράδοξο είναι, άλλωστε, ο ακρογωνιαίος λίθος ενός πολιτισμού που ποντάρει στον ορθολογισμό. Οι καλοί καγαθοί είναι οι γνώστες της παράδοσης, αλλά μέσα από μια αντιστροφή κατεξοχήν δημοκρατικού χαρακτήρα, θα γίνουν οι αντιπρόσωποι του κακού – οι εξόριστοι από την πόλη.

Τέλος-τέλος, δεν μπορεί να γίνει τίποτε άλλο· η πόλη δεν μπορεί να φτάσει στην ενότητα παρά μόνο μέσα από τη σύγκρουση, την οποία γεννά και υποθάλπει η διαφορά (η οποία, ενίοτε, νοείται και ως διάκριση) – έτσι μόνο μπορεί η ενότητα να κατακτήσει το ιδιαίτερο νόημά της. Από μια άλλη άποψη, η διαφορά δεν είναι παρά μια διαφοροποίηση στο εσωτερικό του ιδίου, μέσα στα σπλάχνα της πόλης – το ξένο είναι παράξενο και εχθρικό: ο κίνδυνος θα έρθει από το εξωτερικό, από την άλλη μεριά των ορίων¹⁰. Γι' αυτό, το ξένο πρέπει να δαμαστεί με δουλεία, κατάκτηση, εξορία ή θάνατο (πρβλ. το θάνατο του Σωκράτη)· ή, σήμερα, διαμέσου της παιδείας.

Αυτό το τραγικό παράδοξο –να υποθάλπεται η διαφορά για να θυσιαστεί αργότερα– εκτρέφει την ιδεολογία της αθηναϊκής δημοκρατίας, της οποίας εμείς είμαστε οι αμήχανοι και παγιδευμένοι κληρονόμοι.

α. Επίμετρο

Δύο κεφάλαια, ανάμεσα σε άλλα, μπορούν να αποτελέσουν, σήμερα, τις μαρτυρίες μιας ενδεχόμενης αποτυχίας της δημοκρατικής ιδεατότητας: τα άτομα με ειδικές ανάγκες και η ελληνική σχολική πραγματικότητα. Οι τάσεις διακρίσεων και απομονωτισμού δεν ομολογούνται ποτέ ρητά: η δημοκρατία λειτουργεί ουσιαστικά, πλήρως, για όσους δεν είναι φορείς μειονεκτήματος (εξωτερικού, κυρίως, αναγνωρίσιμου, ταξινομήσιμου, ελέγξιμου).

Η δημοκρατική πράξη παίρνει, ως προς τα άτομα με ειδικές ανάγκες, κατά γενικό λόγο, τη μορφή φιλανθρωπίας (παγίδα για κάθε προσπάθεια προσέγγισής τους), φροντίδας, ή έστω συμπάσχοντος θαυμασμού γι' αυτούς που αγωνίζονται κατά του μειονεκτήματός τους, το οποίο και τους εμποδίζει να μοιραστούν την «κοινή ευτυχία» (όχι όμως την κοινή δυστυχία), την ευτυχία, επίσης, του να αποφασίζεις για τον εαυτό σου (στο μέτρο πάντα που αυτό θα ήταν δυνατό, υπεκφεύγοντας τις παγίδες των εξουσιών· εάν, δηλαδή, παραδεχτούμε, ότι μια τέτοια απόφαση δεν είναι αδύνατη μέσα στα δημοκρατικά πλαίσια). Η δημοκρατία της αρχαίας Ελλάδας επιδέχεται κριτική, αλλά, πάντως, λειτουργεί σε απόλυτη συνοχή με τις προϋποθέσεις της.

Άλλωστε, το προφανές, η κατάκτηση, η χάρις (δηλαδή, το ότι οι αγώνες των προγόνων μας μας κληροδότησαν το πλεονέκτημα να ζούμε εν δημοκρατία, να κατανοούμε το νόημα της δημοκρατίας), είναι, ως φαίνεται, επαρκές ως αρχή και αξίωμα, ώστε να δικαιολογήσουμε τις παιδαγωγικές πρακτικές οι οποίες, προφανώς, προστατεύουν ως αυθεντικές μαρτυρίες ζώσας δημοκρατίας, τα δικαιώματα του εκπαιδευμένου ατόμου. Αλλά συμβαίνει, συστήματα άκαμπτα, που αναπαράγουν, στο επίπεδο των ιεραρχικών σχέσεων, το σχήμα της πυραμίδας, να καταπνίγουν κάθε πρωτοβουλία κάτω από το βάρος ενός προγράμματος που, έστω κι αν θεωρητικά παρουσιάζεται φιλελεύθερο, στην πράξη είναι ένα σύστημα κλειστό, που ορίζεται από την αυστηρή λογική της ακριβούς αναπαραγωγής του γράμματος του νόμου. Αυτά τα συστήματα θα μπορούσαν να περιέχουν ειλικρινά αυτή την αρχή που αρνείται το λόγο ύπαρξής τους; Το δημοκρατικό επιχείρημα είναι ένας τέτοιος δικηγόρος του διαβόλου.

6. Δημοκρατία και παιδεία ως μακροπρόθεσμη στρατηγική

Η δημοκρατία, λοιπόν, υποχωρεί στο βάθος του πίνακα. Δεν μπορεί, ως προοπτική, απλώς, να προστατεύσει από την υπερβολή της εξουσίας της οποίας τις καταστατικές αρχές και το πλαίσιο αναπαράγει η εκπαίδευση, δίχως κανένα δισταγμό, καμιά αμφιβολία, καμιά αμφισβήτηση, καμιά ουσιαστική κριτική.

Ή μάλλον, αυτό αφορά τους φορείς της εκπαίδευσης: τους δασκάλους. Όλα τα μέλη του συστήματος είναι τόσο βαθειά δη-

μοκρατικά, τόσο βαθειά ενημερωμένα ως προς την αναγκαιότητα του να υποστηρίξουν τα δικαιώματα του ανθρώπου· έχουν σε τέτοιο βαθμό πεισθεί ότι αποτελούν τους εγγυητές του (σχεδόν έχουν εκ Θεού οριστεί ως τέτοιοι), ώστε αυτό το άλλοθι έχει μετατραπεί σε δεύτερη φύση τους. Ξέρουμε καλά, ότι η φύση είναι ένα ανεξάντλητο υπόβαθρο, ένα ανίκητο επιχείρημα, ένα ακατάλυτο αιώνιο υπόλοιπο. Το φυσικό υποκρύπτει το αληθές – όλα τα άλλα είναι κατασκευές, τεχνάσματα, παιχνίδι, αυταπάτη: αυτή η αντιστροφή είναι επικίνδυνη, επειδή θέτουμε την αλήθεια, από ένστικτο, εκεί απ' όπου δεν θα ήταν δυνατόν να τη διακρίνουμε καθαρά – στα σπλάχνα του φυσικού. Αλλά το πρόβλημα ήταν, ήδη από τις πρωταρχές της πολιτικής και πνευματικής ιστορίας της αρχαίας Ελλάδας, να οριστεί αυτό το φυσικό και οι μεταμορφώσεις του¹¹. Για μας, η δημοκρατία είναι «φυσική». Και αυτό συνιστά, ήδη, το υπόβαθρο της λήθης: ερμηνεύουμε και αναπαριστούμε αυτό το φυσικό υπόβαθρο, αλλά πρόκειται για ένα πραγματικό που έχει ήδη αλλιωθεί, το οποίο ακριβώς, «εξ' ορισμού, δεν σκεφτόμαστε»¹². Για μας, κάτι τέτοιο στοιχειοθετεί ένα είδος φανταστικού, ένα υποκατάστατο. Μας χρειάζεται μια νέα οικονομία που θα θέτει όρια στη συμπτωματοκτικότητα του φυσικού· ένας νέος υπολογισμός που θα διαλύει το προφανές, δηλαδή, το αδιαμφισβήτητο. Θα ήταν εκ νέου αναγκαία μία ευρεία συνεργασία ανάμεσα στις πολιτισμικές παραμέτρους: το παράδειγμα των Αθηνών του 5ου και 4ου αιώνα δείχνει σε ποιο μέτρο μια τέτοια συμπλοκή μπορεί να προκαλέσει, αν όχι το διαρκές θετικό απόλυτο, τουλάχιστο την κίνηση. Δεν αρκεί, οπωσδήποτε, να καταγράψουμε τις πολλαπλές σημασίες, τις αποχρώσεις, τις διαφορετικές μορφές, τις πολύτροπες εκδηλώσεις μιας έννοιας, μιας πραγματικότητας, μιας ιδέας. Οφείλουμε να προβλέψουμε στρατηγικές ένταξης του διαφορετικού, εκτός κι αν ο ίδιος ο όρος «ένταξη» δεν σημαίνει, επίσης, μια ακόμα παγίδα, με ανομολόγητο στόχο να μπει σε λειτουργία μια νέα, φαντασμαγορική αντιστροφή του παλαιού όμοιου. Η δημοκρατία λειτουργεί ως διπλή δυνατότητα, διπλός κίνδυνος, διπλό νόημα, ιδέα με δύο κόψεις. Η πρόκληση συνίσταται στο να τολμήσουμε τη διπλή πράξη, το «συγχρόνως» που εγκαθιδρύει παρόλα αυτά, πραγματικά τη δημοκρατία.

7. Ένα δημοκρατικό σχολείο

Οπωσδήποτε, το πλεονέκτημα ενός σχολείου για όλους, η ισότητα, μείζον χαρακτηριστικό της δημοκρατίας, επεκτείνεται πλέον στην ελληνική κοινωνία σε ποσοτικό τουλάχιστον επίπεδο υψηλό, όπως, άλλωστε και στην πλειονότητα των ευρωπαϊκών χωρών. Η ισότητα όμως των ευκαιριών και η κοινωνική δικαιοσύνη δεν επιτυγχάνονται πάντοτε. Οι διακρίσεις, κλειδί για κοινωνική πρόωθηση, εγγράφονται με φυσικό τρόπο (αδιόρατα, πλην σαφώς) πάνω στις διαφορετικές αντιλήψεις περί σχολείου που υφίστανται ανάμεσα στις κοινωνικές ομάδες, τροφοδοτώντας έτσι, σε κοινωνικό επίπεδο, την επιτυχία ή την αποτυχία. Σε άλλες κοινωνίες, όπως αίφνης, η γαλλική, φαίνεται ότι το κύρος του διπλώματος και οι «ευγενείς» και μακρόχρονες κατευθύνσεις-προσανατολισμοί, αντίθετα με τις αντίστοιχες τεχνικο-επαγγελματικές, ριζώνουν μέσα σε μια παράδοση που έχει εδώ και καιρό εγκαθιδρυθεί. Ακόμα περισσότερο, υπάρχουν φραγμοί ανάμεσα σε δομές και κατευθύνσεις, που προκαλούν αφενός μεν κοινωνικές διακρίσεις, αφετέρου δε την οικονομική καθυστέρηση της χώρας. Αυτό βέβαια, δεν δικαιολογεί την ποσοτική αύξηση του χρόνου των σπουδών σε ιδρύματα που κατά κανόνα παράγουν την πλειοψηφία των ανέργων. Το άνοιγμα των Πανεπιστημίων σε όλες τις οικονομικές κατηγορίες (άνοιγμα που στοχεύει σαφώς προς την κατεύθυνση ενός εκδημοκρατισμού της εκπαίδευσης) οδηγεί, παραδόξως, και σ' ένα ενδιάθετο επίπεδο, στην αναπαραγωγή των κοινωνικών ανισοτήτων, τόσο μέσα από τη στρατολόγηση ποικίλων κατευθύνσεων με κύρος, όσο και μέσα από την μελλοντική τους απόληξη.

Ανάμεσα στις δημοκρατικές αξίες που θεμελιώνουν τις παιδαγωγικές πολιτικές, η ελευθερία είναι μια από τις πλέον σημαντικές, τόσο σε επίπεδο ιδεών, όσο και σε επίπεδο έκφρασης και πράξης, μια ελευθερία της οποίας το ουσιώδες χαρακτηριστικό είναι ο πλουραλισμός. Αυτό σημαίνει ότι το σχολείο, στο μέτρο των επιλογών του, τόσο ως προς τα γνωστικά αντικείμενα, όσο και ως προς τις παιδαγωγικές μεθόδους και τις κοινωνικές στάσεις που εντυπώνει, όσο και ως προς τους διαύλους που εγκαθιδρύει, αποδέχτηκε να αποτελέσει ένα σχολείο με πνεύμα ελευθερίας και ανοχής ή αντίθετα ένα σχολείο που αντιπροσωπεύει το στενό και αδιάλλακτο πνεύμα; Ο μεγάλος αριθμός μελετών σε αυτό τον τομέα δείχνουν ότι οι επιλογές του σχολείου δεν συμβαδίζουν τελικά με το ανοιχτό και ελεύθερο πνεύμα, ένα πνεύμα,

δηλαδή, δημοκρατίας. Ο ανταγωνισμός, η χρησιμοθηρία, ο επιλεκτισμός και η ομαλοποίηση διαμορφώνουν τη σχολική λογική που αρνείται έτσι τις δημοκρατικές στοχοθεσίες οι οποίες διατρέχουν, στις περισσότερες των περιπτώσεων, τις αξιολογικές και φιλοσοφικές προθέσεις του συστήματος.

Η δημοκρατία γεννιέται στην πραγματικότητα ως τομή και τέλος του σχίσματος ανάμεσα στους περισσότερους και λιγότερο ευνοημένους, τη μειοψηφία και την πλειοψηφία. Η «καλή» όμως δημοκρατία δεν καθορίζεται βάσει της πλειοψηφίας και μόνο, αλλά βάσει της ισότητας, γεγονός που θέτει στο μέγιστο βαθμό σε ενέργεια την ελευθερία – αλλιώς, θα μιλούσαμε για καταπίεση. Όλη αυτή η αντινομική προβληματική, καθώς και το ίδιο το πρόβλημα, συνοψίζονται στη σχέση ανάμεσα σε ελευθερία και ισότητα, ζεύγος-κλειδί, συνώνυμο της δημοκρατίας. Η καθημερινή διαπίστωση της αντινομίας ανάμεσα σε δημοκρατική ορμή και πόθο ελευθερίας (στα πλαίσια μιας δημοκρατίας που δεν οδηγεί στην ισοπέδωση μέσα από τα «σκληρά μαθήματα» της ιστορίας), γίνεται ζωτική στις μέρες μας.

Ωστόσο, θα ήταν λάθος να σκεφτούμε ότι αρκεί να χτίσουμε ένα δημοκρατικό σχολείο πάνω στις μόνες αξίες της ισότητας και της ελευθερίας, στο μέτρο που τα βασικά κοινωνικά προβλήματα στρέφονται γύρω από την εξάρτηση και την κοινωνική και, επομένως, την πολιτιστική, την πνευματική ανισότητα. Επομένως, ο συνεχής αγώνας κατά των κοινωνικών αδικιών παραμένει απολύτως επίκαιρος· θα όφειλε πάντως να βρει διαφορετικές ή συμπληρωματικές μορφές πέρα από τις δεδομένες παραδοσιακές, συνδικαλιστικές και άλλες. Αυτές, ακριβώς, που εγκαινιάζουν ανταλλαγές απόψεων σε κοινωνικό και θεσμικό επίπεδο και σε όλα τα κοινωνικά επίπεδα, από το τοπικό μέχρι και το διεθνές.

8. Ελληνικό σχολείο: δημοκρατία, εκπαίδευση και ευρωπαϊκός ορίζοντας

Πρέπει, έτσι, να λάβουμε υπόψη μας δύο γεγονότα: α) τη γενίκευση και την επέκταση (ή την ανάγκη για επέκταση) της δημοκρατίας, τόσο στην πολιτική, όσο και στις εκπαιδευτικές θεωρίες και πρακτικές. Το ότι, δηλαδή, η δημοκρατία μετατρέπεται σε βασική φιλοσοφία, μια πυρηνική πρόταση που αδιάλειπτα και προοδευτικά σπάζει σε μορφές, στρατηγικές, θεωρίες και ψευδο-θεωρίες, οι οποίες ολοένα διαφοροποιούνται και που, πολύ συχνά,

μοιάζει να ουδετεροποιείται από τη θεμελιώδη δυσκολία της να ακολουθηθεί πλήρως μέχρι τις υψηλότερες φιλοδοξίες της (κατά μία έννοια την επίτευξη της απόλυτης ισότητας για όλους τους πολίτες) και β) την ελληνική εμπειρία: με τη κρυφή σκέψη ότι, εμείς, οι Έλληνες, είμαστε οι δημιουργοί του δημοκρατικού πνεύματος, θεωρούμε την δημοκρατία ως αιώνιο δώρο-σφραγίδα του παρελθόντος προς κάθε παρόν και κάθε μέλλον (ένας φοίνικας που αναγεννιέται από τις στάχτες του), την ύψιστη απόδειξη της ταυτότητάς μας. Από την άλλη, συνειδητοποιούμε την αντίφαση: η ιστορία μας, οι κοινωνικοπολιτικές συνθήκες που σημειοδοτούν το παρόν μας, υπονομεύουν αδιόρατα τις προσπάθειές μας να σταθούμε άξιοι ενός παρελθόντος που έχει ούτως ή άλλως αναχθεί σε ιδέα. Η δημοκρατία δεν είναι για μας παρά μια μορφή απάτης, μια τραυματική κατάσταση, ένας τόπος ενοχής, μια διαρκής παρεξήγηση, μια ανάταση και μια πτώση, ένα πεδίο μάχης, μια αυταπάτη και μια ουτοπία που εκτρέφει τον εθνικό μας δον-κιχωτισμό και όχι μόνον.

Το αποτέλεσμα τέτοιων αντινομιών επηρεάζει σαφώς την εκπαίδευση, της οποίας η ανάπτυξη εμφανίζεται ασυνεχής, δίχως συνεκτικότητα και μέθοδο, θύμα περιστασιακών ενθουσιασμών, βιαστική, υπερβολική και τέλος, κρυπτο-συντηρητική. Πρέπει να ομολογήσουμε ότι αυτή η ίδια η εκπαίδευση, ζυμωμένη από δασκάλους και θεωρητικούς οπαδούς και ιδεολόγους της δημοκρατίας, κατά ένα μοιραίο και οιονεί αυθόρμητο τρόπο, τείνει να διατηρεί αξίες που, είτε προωθούν απολυταρχικές μεθόδους και ηθικές του μονολόγου (της εξουσίας), είτε ένα είδος «πετρωμένων» δημοκρατικών αξιών, δηλαδή δημοκρατικές ιδέες που μετατράπηκαν σε δόγματα ή κυνικές ωφελιμιστικές θεωρίες. Η δημοκρατία γίνεται στο εξής *παράδοση*, με την έννοια της πρόσδεσης, της προσήλωσης σε ό,τι οι περασμένες γενεές ανήγαγαν σε αξία. Ως αντιστικτική κίνηση σε μια τέτοια πρόσδεση συναντάμε συχνά το φαινόμενο μιας «αντίδρασης για την αντίδραση», η οποία καταναλώνεται πολύ γρήγορα, ως μια ξαφνική έκρηξη, δίχως ρίζες και δίχως ορίζοντα. Με αυτό τον τρόπο, οι νέες γενεές των Ελλήνων μοιάζουν εγκλωβισμένες, συνθλιμμένες ανάμεσα σε μια ευρωπαϊκή –και παγκόσμια– τάση αναδιατύπωσης της περί δημοκρατίας φιλοσοφίας (εν μέσω κρίσιμων ιστορικών γεγονότων) και της δυσκολίας τους να επαναπροσδιορίσουν τους εαυτούς τους, αντιμέτωποι ξανά με μια δημοκρατία που δεν είναι πλέον η «δική» τους αρχαία δημοκρατία (εξάλλου, αυτή η ανάμνηση, αυτή η ιδέα, ποτέ δεν υπήρξε η *δική τους* δημοκρατία, μια πραγματικότητα εν τέλει και στην ουσία της συγκρούσεων, η

οποία μαχόταν τις ίδιες της τις αρνητικότητες, ενώ βυθιζόταν μέσα σε αυτές). Αντί, λοιπόν, για μια δημοκρατία που θα οδηγούσε καθαρά, ανοιχτά, αναμφίβολα, σε μια δημοκρατική παιδεία, βρίσκουμε τους εαυτούς μας εννεούς μπροστά σε μια νέα αναγκαιότητα: η παλαιά, ειρηνική, «ειδυλλιακή» εκπαίδευση που παραδιδόταν ενίοτε στα τολμηρά οράματα αφοσιωμένων ή πεπλανημένων λειτουργών της, υποχρεούται τώρα να περάσει οριστικά στον σύγχρονο κόσμο – να αποδεχτεί να δοκιμάσει την εμπειρία των πειραματισμών και να επαναπληρώσει, ακαριαία ει δυνατόν, την ενδεχόμενη αποτυχία τους.

Μέχρι τώρα, σε θεωρητικό επίπεδο, η δημοκρατική ιδεολογία αρκούσε για να συγκρατήσει το εκπαιδευτικό οικοδόμημα και τον αξιολογικό, συνεκτικό ιστό του: για θεωρητικούς και δασκάλους μοιάζει, η δημοκρατία να χρησίμευσε ως το πλέον δόκιμο άλλοθι.

9. Εμπόδια, αρνήσεις, παρανοήσεις

Εντοπίζεται, λοιπόν, μια εγγενής αδυναμία της ελληνικής εκπαίδευσης και μέσα από την περίφημη βεβαιότητά της ότι υπηρετεί τη δημοκρατία, να αναγνωρίσει το αληθινό πρόσωπο της δημοκρατίας. «Οι αρχαίοι, όταν μιλούσαν, μιλούσαν πολιτικώς, οι νεότεροι μιλούν ρητορικώς» (*Αριστοτέλη, Ρητορική, II, 17, 1450 β*). Σημαίνεται έτσι, ένας κυριότατος διαχωρισμός ανάμεσα στην πραγματικότητα, την αλήθεια και την απάτη, το ψεύδος ή, με άλλα λόγια, ανάμεσα στη καλή, τίμια και νόμιμη πρόθεση και την παράνομη πρόθεση της κακής χρήσης (σε πολιτικό, κυρίως, επίπεδο). Η παραπάνω διάκριση υπογραμμίζει το χάσμα ανάμεσα σε δύο αξονικές οπτικές γωνίες: η πρώτη δέχεται ότι υπάρχει ουσία και στοχοθεσία στη δημοκρατία τα οποία μπορούν πράγματι να επιτευχθούν μέσω μιας χρηστής διακυβέρνησης και η δεύτερη, έμμεσα, αρνείται μια τέτοια δυνατότητα, τονίζοντας την θεμελιώδη δυσκολία της στο να οικοδομηθεί και, κυρίως, στο να «προστατευθεί» ένα εντελές δημοκρατικό σύστημα. Όπως δεν υπάρχει καθαρή έννοια της δημοκρατίας, έτσι δεν υπάρχει και καθαρή δημοκρατική πράξη η οποία θα μπορούσε να αντιπροσωπεύσει πλήρως αυτή τη ρευστή και συγχρόνως, απολύτως συγκεκριμένη (στο μέτρο που στηρίζεται σε συγκεκριμένους ιστορικούς αγώνες για την υπεράσπιση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων) έννοια.

Πάντως, αυτή η «απόσχιση» της ουσίας από το αποτέλεσμα, γίνεται γρήγορα ένα νέο άλλοθι για το ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα: εάν η δημοκρατία είναι πρακτικά αδύνατο να επιτευχθεί –εφόσον στα συμφραζόμενα των εκπαιδευτικών στόχων ανήκουν *a priori* η τήρηση της τάξης, της αξιοπιστίας και της εγκυρότητας του συστήματος, της εξουσίας των αιώνιων αξιών και της πειθαρχίας– αυτό γίνεται ακόμα πιο δύσκολο εάν οι περιστάσεις απαιτούν από την παιδεία να συντηρήσει αυτές τις αρχές της εκπαιδευτικής αποστολής, αρχές της ίδιας της κοινωνίας που την επικαλείται.

Έτσι, η Ελλάδα οφείλει να προχωρήσει διασχίζοντας τις ίδιες της τις δυσκολίες (στο να σχεδιάσει το ρόλο της στο νέο ευρωπαϊκό πλαίσιο) και ταγμένη να συναντήσει τις δυσκολίες ενός ευρύτερου πολιτισμού που διέρχεται την δική του κρίση. Η επικοινωνία ανάμεσα σε όλα αυτά τα επίπεδα περιγράφει και περιγράφεται από μια διαρκώς αναγεννώμενη σύγκρουση: η γνώση και κυρίως η συνείδηση της ύπαρξης των πολλαπλών επιπέδων είναι ένα αδιάλειπτο αίτημα για κάθε προσπάθεια σχεδιασμού στρατηγικών, οι οποίες θα εξασφαλίζουν την επικοινωνία και τη δημοκρατία μέσω της εκπαίδευσης.

Μέσα σ' αυτά τα πλαίσια, πρέπει, ωστόσο, να σημειώσουμε και να διακρίνουμε την κοινή δυναμική, την αλυσιδωτή συνύπαρξη τριών άλλων επιπέδων, διαμέσου των οποίων διενεργείται η διοχέτευση ιδεολογιών: κοινωνία, οικογένεια, σχολείο, προετοιμάζουν από κοινού και ξεχωριστά τον ιδεότυπο της δημοκρατίας. Ο εκδημοκρατισμός μπορεί έτσι να φανεί ως μια σοβαρή προσπάθεια ενοποίησης στάσεων και σκέψεων (πρβλ. αίφνης την διεθνοποίηση της ενδυμασίας, της τροφής, της συμπεριφοράς, της μουσικής, της γλώσσας, του ύφους ανάμεσα στους νέους). Μια κοινή κουλτούρα παίρνει ήδη μορφή, και τα κοινά χαρακτηριστικά μπορούν να νοηθούν ως μια ιδιόμορφη εφαρμογή των δημοκρατικών αρχών (ιδιόμορφη εάν αναλογιστούμε επιπλέον την αναβίωση των εθνικιστικών τάσεων στα σπλάχνα αυτής της ψευδεπίγραφης παγκόσμιας ενότητας).

Η παιδεία αποδεικνύεται έτσι, ο χώρος όπου μπορεί είτε να αποκαλυφθούν αυτά τα κρυμμένα ενδεχόμενα, είτε αντίθετα να καλυφτούν, με τραγικές επιπτώσεις, τέτοιες ουσιώδεις συγκρούσεις, που στην πραγματικότητα προσδιορίζουν την αλήθεια της δημοκρατίας.

Από την άλλη μεριά, ο εκδημοκρατισμός μπορεί να γίνει αντιληπτός και μέσα από την τάση νόμων και θεσμών (κάτι σαν επένδυση της πολιτικής στην ηθική) να επαναξιοποιήσουν και να

προστατεύσουν τα αδύνατα μέλη της κοινωνίας, τάση που διαβάζεται, είτε ως μια μορφή επανεργοποίησης ουμανιστικών και δημοκρατικών θεωριών, είτε ως συγχρονισμένη προσπάθεια στρατολόγησης νέων μελών, μέσα από νέες πρακτικές, στο χώρο της παραγωγής, με την ευρύτερη έννοια του όρου. Έτσι, άτομα με ειδικές ανάγκες, γυναίκες (-μητέρες) και παιδιά (διατρέχουμε άλλωστε την εποχή του παιδιού, έπειτα από εκείνη των φεμινιστικών κινημάτων), συνιστούν το αντικείμενο μιας νέας φιλοσοφίας (δικαίου και παιδείας), που επανεισάγει τις παλαιές αξίες περί ισότητας δικαιωμάτων και ευκαιριών. Πίσω, όμως, από αυτή τη φιλόδοξη αποκατάσταση της χαμένης «ανθρωπιάς» (σαν ένας χαμένος παράδεισος που ουδέποτε υπήρξε), η νοοτροπία, οι στάσεις και οι αναπαραστάσεις παραμένουν οι ίδιες, ριζωμένες, ενίοτε δυσδιάκριτες, μεταμφιεσμένες: η συμβολική βία, η ωμότητα κρυμμένη πίσω από ρητορικά και νεο-επαναστατικά σχήματα. Η ανισότητα ενυπάρχει (ως παλαιγενής ιός) σε κάθε πτυχή του «νέου» αξιολογικού, όπως διαφαίνεται, συστήματος. Παράδοξως, αυτός ο νεο-συντηρητισμός (ή ένα άλλο/το ίδιο πρόσωπο του συντηρητισμού) εντοπίζεται (στην ελληνική, κυρίως, πραγματικότητα) σ' αυτή την ίδια την οικογένεια (η οποία, κατά ειρωνικό τρόπο, φαίνεται να έχει κατακτήσει την ισότητα των μελών της μέσα από το μέγεθος της εργασίας: στο εξής, άνδρας και γυναίκα συνεισφέρουν στην οικονομία του σπιτιού και στο μέγιστο των παιδιών): ουδέποτε μπόρεσε πραγματικά να συντονιστεί με την εργασία που συντελείται στο σχολείο, συμμετέχοντας στην παραγωγή του εκπαιδευτικού έργου.

Παρασκευάζεται έτσι ένα ψευδο-φιλοσοφούν εκπαιδευτικό σύστημα, που απλοποιείται το μηχανισμό της υποψίας (όχι όμως και της κακοπιστίας), λάτρης των βραχυπρόθεσμων επιτεύξεων, όπου η σχέση ανάμεσα σε σχολείο και οικογένεια περιορίζεται στην μετάδοση και αναπαραγωγή αξιών και θεσμών, με την ενδιάθετη πρόθεση να μη διαρραγεί η συνοχή του κοινωνικού ιστού. Εάν προσθέσουμε και την αποδοτικότητα-παραγωγικότητα ως το ανατέλλον αίτημα του τεχνολογικού πολιτισμού, παρευρισκόμαστε σε μια ιδιότυπη παράταση κι επιβίωση των παλαιών αστικών αξιών. Μια τέτοια αλληλεπικάλυψη ανάμεσα στο παλαιό και το νέο, η οποία, άλλωστε, χαρακτηρίζει τη σύγχρονη κατάσταση, ως δυσκολία, ακριβώς, να οριστεί αυτό που είναι πραγματικά προοδευτικό, διαστρέφει και την αντίληψή μας του τι ενδεχομένως είναι θετικό ή αρνητικό. Η συνεχής χρήση κάθε έννοιας και κάθε ιδεολογίας προκειμένου να δικαιολογηθούν αμφισβητήσιμες πρακτικές, η επίκληση και η αναβίωση παλαιών θεωριών

με σκοπό να εξασφαλιστεί και πάλι νόημα στις νέες επιλογές, οδηγεί σε μια ιδεολογική σύγχυση, η οποία συχνά αποκαλύπτει το συντηρητικό πρόσωπό της και η οποία αντανακλάται στη φυσιογνωμία του ελληνικής σχολικής πραγματικότητας.

Επομένως, ακόμα και αν διαπιστώνεται ένας εκδημοκρατισμός των σχέσεων ή μια προσχώρηση στις επιταγές της νέας Παιδαγωγικής στο σχολείο, δεν φαίνεται, παρόλα αυτά να συμβαίνει κάποια ριζική στροφή προς αυτήν την κατεύθυνση. Υπάρχει δυσκολία ολοκλήρωσης και ανάπτυξης ενός σχεδίου, βάσει σταθερών και συνεκτικών αρχών, αδυναμία πρόβλεψης, έλλειψη επιχειρηματολογίας και ορατών στόχων, έτσι ώστε να παρέχεται μια ουσιαστική εναλλακτική πρόταση στο γενικότερο αδιέξοδο της ελληνικής και όχι μόνο, κοινωνίας. Η τεχνητή συλλογικότητα του σχολείου, την οποία επαγγέλεται άλλωστε, ως πλεονέκτημα έναντι του καταστροφικού ατομικισμού της εποχής¹³ αδυνατεί να προσφέρει ουσιαστική βοήθεια κατά της απομόνωσης στην οποία, ωστόσο, βυθίζεται το άτομο· οι στόχοι του σχολείου παραμένουν ξένοι στα ίδια τα παιδιά και η συλλογικότητα ως ιδεώδες πνίγεται γρήγορα κάτω από τις μικροαστικές τάσεις της ελληνικής κοινωνίας, δέσμιας ακόμα της αγροτικής προέλευσής της.

Εξάλλου, η μικροαστική νοοτροπία (εστιασμένη στο ζήτημα των κανόνων) βρίσκει ένα άλλο απροσδόκητο στήριγμα στο πρόσωπο των νέων παγκόσμιων κινδύνων (κάτι σαν την τιμωρία της ύβρης): εγκληματικότητα, AIDS, φτώχεια. Ο εκδημοκρατισμός γίνεται πλέον το αγκάθι στα πλευρά κάθε καλής θέλησης.

Εάν θελήσουμε να μιλήσουμε με όρους σχολικής πράξης, ο εκδημοκρατισμός στερείται αληθοφάνειας στο μέτρο που ισχύει το τριπλό πρόβλημα: σχολική αποτυχία, σχολική άρνηση, εγκατάλειψη του σχολείου· φανερά ή όχι και οι τρεις πτυχές ενός και μόνου ουσιαστικά προβλήματος, αφορούν πληθυσμούς παιδιών σε μειονεκτική κοινωνικο-οικονομική κατάσταση. Θα ήταν, επίσης, σημαντικό να σημειώσουμε ότι ο εκδημοκρατισμός περνάει επίσημα από την εντατικοποίηση του χρόνου των σπουδών. Την ίδια στιγμή, πάντως, το δημοκρατικό αυτό πρόσωπο (και κατά μία έννοια προσωπείο) τραυματίζεται ξανά από τις διαδικασίες «φίλτραρισματος» και επιλογής, έτσι ώστε να υποστεί «κάθαρση» το σύστημα, να προωθηθούν όσοι προορίζονται να επιτύχουν και να ταξινομηθεί καθένας σ' αυτό που είναι ταγμένος. Εξάλλου, ο αυστηρός συγκεντρωτισμός, ακόμα και όταν η φιλοσοφία του συστήματος κάνει προσπάθειες να τον αρνηθεί (όπως στην περίπτωση των περιφερειακών Πανεπιστημίων), η έλλειψη υποδομής και η παραχαραγμένη φυσιογνωμία του εκπαιδευτικού, τείνουν

να αμφισβητούν εκ των έσω και εκ των προτέρων κάθε «ανοιχτή», ελεύθερη ή δημιουργική κίνηση. Εάν επιπλέον, η γνώση που αναπαράγουν τα σχολικά προγράμματα οδηγεί, μια ακόμα φορά στην εξαντλητική εκμετάλλευσή της με σκοπό να γίνει όσο το δυνατόν περισσότερο παραγωγική και κερδοφόρα κι εάν η «μαγεία» της γνώσης έχει ανάγκη από ελεύθερο χώρο και χρόνο (για περισυλλογή, συλλογισμό, αφομοίωση και δημιουργικότητα), αγγίζουμε το σημαντικό πρόβλημα του ελεύθερου χρόνου, σε κοινωνίες που βασίζονται πλέον στην αναγκαιότητα κάλυψης του χρόνου με εργασία, η οποία συμπίπτει πλέον με την ίδια την ανθρώπινη ύπαρξη (είτε αγωνίζεται να επιβιώσει οικονομικά είτε επιδιώκει την ανάδειξη).

Ποιός, λοιπόν, έχει ελεύθερο χρόνο; Και τι σχέση μπορεί να έχει αυτός με τη μάθηση; Και τότε, πώς η προσέγγιση της γνώσης μπορεί να διατηρήσει έστω και μία ελάχιστη συναισθηματική φόρτιση από μέρους του μαθητευόμενου; Πώς θα προετοιμαστεί αυτή η αναγκαία εσωτερική σχέση ανάμεσα στο παιδί και στη γνώση;

10. Ο ορίζοντας της εκπαίδευσης

Μοιάζει επείγον, αν και ευνόητο, να συνειδητοποιηθεί ότι η παιδεία με αντικείμενο και σκοπό τη δημοκρατία περνά μέσα από τα συγκεκριμένα παραδείγματα μιας εκπαιδευτικής ή πολιτικής πρότασης και δεν ολοκληρώνεται χαρισματικά μέσα από την αριστερή αποδοχή αξιωμάτων των οποίων την αλήθεια σπασμωδικά και μόνον την επικαλούμαστε ακόμα. Ο Λόγος που έθρεψε το δυτικό πολιτισμό και στήριξε τη δυτική συνείδηση φτάνει στο χείλος (όχι όμως στο τέλος!) του ίδιου του νοήματος. Η εκπαίδευση οφείλει να δει αυτή την κρίσιμη τροπή των πραγμάτων, να παρασκευάσει άλλες αρθρώσεις, προκειμένου να κρατήσει ορθό το σώμα των αξιών, αποφεύγοντας να περιπέσει, είτε στην επαναφορά στρατιωτικών πειθαρχιών, είτε στην τυφλότητα και την αδαμιαία αθωότητα λόγων περί δημοκρατίας. Θα σταματήσει να αγνοεί το μόχθο του να επεξεργάζεσαι σε μια κοινή προοπτική τα αντίθετα, μόχθος που καταπόνησε φιλοσοφίες, συστήματα, πρόσωπα, λαούς, γενεές. Το να κατευθύνεσαι τυφλά προς τη δημοκρατία, σημαίνει να κρατάς στα χέρια έναν μηχανισμό έτοιμο να εκραγεί. Ο εκπαιδευτικός θα όφειλε να προετοιμάσει τα παιδιά γι' αυτό το θανατηφόρο παιχνίδι: και ως τέτοιο παιχνίδι, αντιλαμβανόμαστε την εκπαίδευση που θέλει να είναι προπύργιο δημοκρατίας.

Είμαστε έτσι υποχρεωμένοι να δεχτούμε ότι δημοκρατία σημαίνει εκδημοκρατισμός, ότι στο μεγάλο ενδιάμεσο ανάμεσα σε θεωρία και πράξη, συντελείται η μεγάλη απώλεια των δημοκρατικών αξιών, η πτώση προς την απώλεια της πραγματικότητας, η απώλεια κάθε δημιουργικής πρόσβασης προς το πραγματικό (πράγμα που θα αποτελούσε και το στόχο της εκπαιδευτικής ουτοπίας).

Σήμερα που η εκπαίδευση περνά και (ή κυρίως) μέσα από τα μαζικά μέσα ενημέρωσης, η αλήθεια διασπάται στα πολλαπλά ομοιώματά της, στις αντανακλάσεις της, στις παραλλαγές της. Όταν, δηλαδή, αυτή η άπειρη δυνατότητα διάδοσης της πληροφορίας γίνεται, ακριβώς, ένα σημάδι εκδημοκρατισμού (όλοι ίσοι μπροστά στο δικαίωμα της πληροφόρησης), πώς πιστεύει η εκπαίδευση ότι μπορεί να παρεμβληθεί ως θεμελιώδης φορέας μύησης στη δημοκρατία; Εάν η μετάδοση της πληροφορίας είναι αντίστοιχη με τη μετάδοση της γνώσης, το ερώτημα, αν και τετριμμένο, παραμένει: ποιος κατέχει τη γνώση (και την εξουσία της); Οποσδήποτε, εδώ, παρεμβάλλονται εκείνοι που έχουν τη δυνατότητα μετάφρασης, κατανόησης και ερμηνείας του αρχικού μηνύματος, πριν και αφού αυτό φτάσει στον παραλήπτη του, συνήθως αδύναμο να προχωρήσει σε τέτοιες επεμβάσεις στο μήνυμα (πρβλ. τους αρχαίους γραφείς και αργότερα τους εξηγητές των γραφών). Ιδού μια νέα απόσταση (ανάμεσα στο μήνυμα και τον αποδέκτη του) μέσα στην οποία χάνεται το παιχνίδι της δημοκρατίας. Ο αριθμός τέτοιων ενδιάμεσων, διαμεσολαβητικών δραστηριοτήτων μοιάζει να είναι άπειρος: το ζήτημα είναι κατά πόσο η εκπαίδευση συνειδητοποιεί τον κίνδυνο και τις δυνατότητες μιας τέτοιας παρεμβολής, στο μέτρο που διαμεσολαβεί ανάμεσα στις αρχές και στους μελλοντικούς υπερασπιστές τους.

Μπορεί ακόμα (και πώς) να είναι δημιουργική, εκμαιευτική (εν είδει σωκρατικού διαλόγου, έστω και με την παγίδα που κρύβει – έναν Σωκράτη, δηλαδή, που ενεδρεύει, από την αρχή, να συναντήσει, ίδιος πάντα, γνώστης από την πρώτη στιγμή του ζητουμένου, στο τέρμα των συλλογισμών, το συνομιλητή του); Ιδού, λοιπόν μια νέα κόψη, μια νέα όχθη για την εκπαιδευτική ηθική.

Παρόλα αυτά το σχολείο είναι, δυνάμει, ένα πεδίο πολλαπλών πειραματισμών πάνω στη δημοκρατία, τον πολιτισμό και την ηθική, ένας γνήσιος τόπος διατήρησης ουτοπικών στοιχείων. Ένας τρόπος να αποκτήσει νόημα μια τέτοια αντίληψη μέσα στην εκπαιδευτική πράξη, είναι να δουλέψουμε πάνω στη λεπτομέρεια, δηλαδή, να προσεγγίσουμε, πλήρεις εργαλείων, υποψιών και αμφισβητήσεων, τις σχέσεις ανάμεσα στα μέλη της πράξης αυτής.

δάσκαλοι και διδασκόμενοι δεν εξαντλούνται μέσα στο συγκεκριμένο ρόλο τους, στα όρια του εκπαιδευτικού ιδρύματος. Το σχολείο είναι ένας ισθμός, ένα κανάλι, ένας καθρέφτης, ένας μηχανισμός: όλα αυτά, λιγότερο και περισσότερο από αυτά. Κι όμως, αφού τα λάβουμε υπόψη μας, πρέπει στη συνέχεια να τα ξεχάσουμε: ειδάλλως, θα παρασκευάσουμε μια σοφιστεία, ένα άπνοο τέχνασμα.

Η δημοκρατία μέσα από την εκπαίδευση είναι αγώνισμα και γρίφος ουσίας για τον ίδιο τον πολιτισμό. «Κινούσι δε τας πολιτείας οτέ μεν δια βίας οτέ δε δι' απάτης» (Αριστοτέλη, Πολιτικά, Ε, 3, 8): τι σημαίνει απάτη και τί βία στην εκπαίδευση; Μήπως ό,τι και στον πολιτικό βίο;

Υποσημειώσεις

1. Το αντιλαμβανόμαστε καθαρότερα, όταν ανατρέχουμε στις σύγχρονες καταστάσεις και μυθολογίες, βλ. παραδείγματος χάρη, το τεύχος «Péris en démocratie», *La Revue Nouvelle*, Janvier-Février 1993 και «Economie et Humanisme», *Revue E.H.*, 281, Janvier-Février, Lyon, 1985.

2. *J. de Romilly, Problèmes de démocratie*, σ. 1.

3. Hegel, «Principes de la Philosophie du Droit», μεταφρ. Α. Κααν, στο: *La Sémantique de l' Action*, σ. 251.

4. Hegel, «Phénoménologie de l' esprit», μεταφρ. J. Hyppolite, τ. Ι, όπ. παρ., σ. 251.

5. *J. Fr. Lyotard, Rudiments paieus, genre dissertatif*, Union générale d' éditions, 1977, σ. 28-9.

6. *J. de Romilly*, όπ. παρ., σ. 47, («Το θεμελιώδες κακό είναι η τύφλωση του λαού»: «Plus grande est la foule, plus aveugle est son coeur», Pindare, Néméenne, VII, 24).

7. *J. de Romilly*, όπ. παρ., σ. 71.

8. Όπ. παρ., σ. 4.

9. Βλ. το ίδιο διπλό νόημα της λέξης μέσα από την ανάλυση του Derrida στο: *Dissémination*, σ. 73-196.

10. Πρβλ. την αλληγορία του λιονταριού που μεγάλωσε ανάμεσα στους ανθρώπους, ανατράφηκε κάτω από την προστασία τους, αλλά γρήγορα φανερώνει την πραγματική του φύση, ξένη και καταστροφική γι' αυτούς τους ίδιους τους ανθρώπους: Αισχύλος, *Αγαμέμνωνας*, 716-736.

11. Με άλλα λόγια, «Η ιδέα της φύσης ανήκει στην πρώτη μορφή σιωπής: σιωπή φλύαρη και ανακριβής. Δεν αποτελεί ένα λάθος (...) αλλά μια οφθαλμαπάτη (...) η "ιδέα" της φύσης ανήκει (...) στην περιοχή της επιθυμίας (...) μπορεί να θεωρηθεί ως ένα είδος βασικού ιδεολογικού δεδομένου, που μπορεί (και οφείλει) να χρησιμοποιηθεί αδιαφόρως από όλη την κλίμακα των υπάρχουσών ιδεολογιών» (*Rosset*, σ. 22-23).

12. Όπ. παρ., σ. 75.

13. «Δει πλήθος ον (την πόλιν), δια την παιδείαν κοινήν και μίαν ποιείν», Αριστοτέλη, Πολιτικά, Β, 2, 37).

Βιβλιογραφία

- Arendt H., *The Human condition*, The University of Chicago, 1958.
- Bergson H., *Les deux sources de la morale et de la religion*, Paris, P.U.F./Quadrige, 1992 (1932).
- Bernstein R.J., *Praxis and Action*, London, Duckworth, 1972.
- Bissonnier H., *Valeurs en Education et en rééducation*, Paris, Fleurus, 1983.
- Bourdieu P., Passeron J.-C., *Die Illusion der Chancen gleichheit*, Stuttgart, 1973.
- Camfora L., *La démocratie comme violence*, Desjonquères, 1989.
- Canisèze P., *Éduquer le citoyen?*, Paris, Hatier, 1990.
- Derrida J., *La Dissémination*, Paris, Aux Éd. du Seuil, 1972.
- Fourez G., *Éduquer. École, Éthique, Société*, Bruxelles, Deboeck, Universitaires, 1990.
- Gernet L., *Droits et Institutions en Grèce Antique*, Paris, Flammarion, 1982.
- Guthrie W.K.C., *The Sophists*, Cambridge University Press, 1971.
- Hegel G.W.F., *Principes de la Philosophie du Droit, ou droit naturel et science de l'État en abrégé*, Paris, Librairie Philosophique J. Vrin, 1981.
- Jaeger W., *Paideia, la formation de l'homme grec*, Gallimard, 1991.
- Janicaud D., *La puissance du rationnel*, Paris, Gallimard, 1985.
- Joyce B., Well M., *Models of Teaching*, N.Y., Prentice Hall, 1986.
- Lytard J.-Fr., *Rudiments païens, genre dissertatif*, Union générale d'édérations, 1977.
- Neill O' (editor/coll.), *Modes of Individualism and Collectivism*, London, Heinemann, 1980.
- Ober J., *Mass and Elite in Democratic Athens: Rhetoric, Ideology and the Power of the People*, Princeton, 1989.
- Ostwald M., *From Popular Sovereignty to the Sovereignty of Law: Law, Society and Politics in Fifth-century Athens*, Los-Angeles, 1987.
- Perniola M., *La società dei simulacri*, Nuova casa editrice, L. Cappelli spa, 1983.
- Prost A., *L'enseignement c'est-il démocratisé?*, P.U.F., 2ème éd., 1992.
- Ricoeur P., *Histoire et Vérité*, Paris, Aux Editions du Seuil, 1984.
- Romilly J. de, *Problèmes de la démocratie grecque*, Paris, Collections Savoir, 1975.
- Romilly J. de, *La Grèce antique à la découverte de la liberté*, Paris, Éd. de Fallois, 1989.
- Rosset Cl., *L'anti-nature*, Paris, P.U.F./Quadrige, 1990 (1973).
- Sloand, editor, *Education and Values, Teachers College*, Columbia University, New York, 1980.
- Starr C.G., *Individual and Community: The Rise of the Polis*, New York, 1986.
- Actes du Colloque, «Souveraineté et Citoyenneté», dans: *Cahiers de Philosophie politique et Juridique de l'Université de Caen*, Caen, 16-17-18 Mai 1983.
- «Economie et Humanisme», *Revue E.H.*, 281, Janvier-Février, Lyon, 1985.